

Wat doet herdenken met kinderen?

Onderzoeksrapport deel 2

Auteur: B. Verloop, T. Mooren & P. Boelen

Datum: 08-02-2019

Organisaties: Nationaal Comité 4 & 5 mei en Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Met medewerking van:

Basisschool Rosj Pina te Amsterdam, Dr. E. Boekmanschool te Amsterdam, O.B.S. Hannie Schaft te Zandvoort, Rebobôthschool te Barendrecht, O.B.S. De Pijler te Rotterdam, Gymnasium Haganum te Den Haag, Wartburg College te Rotterdam, Het Westeraam te Elst en Calvijn College te Krabbendijke

Inhoud

Hoofdstuk 1: Inleiding	2
Hoofdstuk 2: Methode	3
2.1 Onderzoeksdesign en procedure.....	3
2.2 Opzet vragenlijst	4
2.3 Deelnemers	4
Hoofdstuk 3: Resultaten	5
3.1 De herdenking	5
3.2 Kennis van de Tweede Wereldoorlog	9
3.2.1 Kennis niveau en groepsverschillen.....	10
3.2.2. Officieel herdenken	11
3.2.3 Veranderingen en verklaringen	11
3.3 Houding ten aanzien van herdenken	12
3.3.1 Algemene houding en groepsverschillen	12
3.3.2 Veranderingen en verklaringen	14
Hoofdstuk 4: Discussie	17
4.1 Conclusies	17
4.2 Beperkingen.....	19
4.3 Aanbevelingen	19
4.4 Vervolgonderzoek.....	20
Referenties	21

Hoofdstuk 1: Inleiding

Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog heeft een belangrijke plek in de Nederlandse samenleving. Hoewel het al bijna 75 jaar geleden is dat Nederland werd bevrijd, blijft de belangstelling voor de Nationale Herdenking op 4 mei groot. Uit diverse onderzoeken blijkt dat kinderen het herdenken van de Tweede Wereldoorlog belangrijk vinden (1, 2, 3). Toch is de algemene steun voor 4 mei onder kinderen lager dan bij volwassenen (2). Op veel scholen worden lesprogramma's ingezet om kinderen te leren over de betekenis en inhoud van herdenken. Kinderen worden hierbij ook gestimuleerd om zelf een herdenking te organiseren of bij te wonen.

Over het effect van dergelijke programma's is weinig bekend. Hoe waarderen kinderen de herdenking die zij hebben bijgewoond, welke vorm of welk ritueel¹ spreekt hen aan? Is het bijvoorbeeld belangrijk dat kinderen een actieve rol hebben in de herdenking? En wat leren kinderen door het herdenken, wanneer we kijken naar kennis en houding ten opzichte van herdenken, vrijheid en verbondenheid?

Onderzoek naar de relatie tussen oorlogseducatie en attitudes toont aan dat kennis of les over de Holocaust samenhangt met positieve burgerschapswaarden (4), een groter begrip van collectieve verantwoordelijkheid voor het tegengaan van racisme, meer tolerantie en sterkere positieve waarden (5, 6). In dit onderzoek bekijken we of herdenken ook samenhangt met dergelijke attitudes. Verder wordt in deze studie voortgebouwd op een eerder deelonderzoek (7), betreffend een kwalitatieve studie door middel van focusgroepen. Uit dit onderzoek blijkt dat het voor kinderen in de waardering van herdenken belangrijk is om de betekenis van rituelen te begrijpen en om de gebeurtenissen van vroeger dichterbij te brengen en meer invoelbaar te maken, bijvoorbeeld door een getuigenis.

Dit rapport is onderdeel van het meerjarig rituelenonderzoek van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Hierin staat de vraag centraal hoe rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol kunnen blijven. Dit wordt uitgewerkt in verschillende deelstudies met een interdisciplinaire insteek. In dit rapport, voor de deelstudie *Volgende Generaties*, staan de volgende vragen centraal:

1. Hoe waarderen kinderen² de herdenking die zij hebben bijgewoond en waar wordt deze waardering door beïnvloed?
2. Welke invloed heeft herdenken op emoties, de kennis van kinderen over de Tweede Wereldoorlog en hun houding ten aanzien van herdenken, vrijheid en verbondenheid?
3. In welke mate wordt deze relatie beïnvloed door de aard en uitvoering van de rituelen?

Allereerst zal de toegepaste onderzoeksmethodiek worden toegelicht. Vervolgens worden de resultaten van het huidige onderzoek beschreven. De discussie bevat tot slot een koppeling van de gevonden resultaten met eerdere onderzoeken en wetenschappelijke literatuur. Met de uitkomsten van dit onderzoek kan het Nationaal Comité richting geven aan hun (educatie) beleid en de manier waarop zij kinderen betrekken bij herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Tevens vergroot dit onderzoek de kennis van Arq over de doorwerking van oorlog in generaties.

¹ Rituelen worden in dit onderzoek gedefinieerd als alle activiteiten of handelingen die een symbolische expressie geven aan gevoelens en gedachten (8). Voorbeelden van traditionele rituelen zijn het leggen van kransen en twee minuten stilte. Nieuwe rituelen zijn bijvoorbeeld een dans of theateroptreden.

² Wanneer we in dit onderzoek spreken over kinderen doelen we op kinderen in de leeftijd van 9 tot 18 jaar.

Hoofdstuk 2: Methode

2.1 Onderzoeksdesign en procedure

Vanuit het databestand van het Nationaal Comité voor het project *Adopteer een Monument* werden willekeurig basis- en middelbare scholen gekozen en gevraagd om deel te nemen aan het onderzoek. Andere scholen werden uitgenodigd voor deelname wanneer bij de onderzoeker bekend was dat er een project rondom herdenken werd uitgevoerd waarbij aan een herdenking werd deelgenomen. Via de organisatie van de Nationale Kinderherdenking Madurodam werden ook enkele kinderen persoonlijk benaderd voor dit onderzoek. Deelnemende scholen kwamen uit verschillende provincies (Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland en Zeeland), waren gevestigd in grote (multiculturele) steden en kleinere dorpen en boden zowel openbaar als christelijk onderwijs (zie Tabel 1). Voor het onderzoek is ethische toestemming verleend door de Facultaire Ethische Toetsingscommissie (FETC18-033) van de Universiteit Utrecht.

De kinderen en hun ouders ontvingen een informatiebrief voorafgaand aan het onderzoek. In deze brief stond aangegeven dat ouders met de onderzoeker en/of leerkracht contact konden opnemen wanneer zij niet wilden dat hun kind deelnam aan de studie. Deelnemende kinderen tekenden een toestemmingsverklaring voor verwerking en publicatie van de geanonimiseerde gegevens.

Het onderzoek bestond uit het afnemen van vragenlijsten op twee verschillende momenten. Het eerste meetmoment (T1) was voorafgaand aan de (lessen over de) door de kinderen bijgewoonde herdenking en de tweede vragenlijst (T2) werd kort na deze herdenking ingevuld. Het invullen van de vragenlijst deden de kinderen in de klas op papier of via een tablet en nam gemiddeld 10 minuten per meetmoment in beslag. Door enkele scholen werd geen eigen herdenking georganiseerd. Hier kregen kinderen wel les over herdenken, maar deelname aan de lokale Dodenherdenking op 4 mei was vrijwillig. Kinderen die uiteindelijk niet hebben deelgenomen aan een herdenking hebben vaak wel de tweede vragenlijst ingevuld. Deze groep is apart geanalyseerd.

Tabel 1.

Aantal deelnemers per school (geanonimiseerd) en de herdenking die de kinderen hebben bijgewoond (i.e. eigen georganiseerde herdenking met de klas of lokale herdenking op 4 mei).

Type school	Plaats school	Herdenking	Aantal deelnemers T1 (%)	Aantal T2 deelnemers (%)	
				Herdenking	Geen herdenking
Primair	Amsterdam	Eigen (16/5)	32 (8.6)	29 (8)	-
Onderwijs (PO)	Amsterdam	Eigen (16/5)	52 (13.9)	50 (13.9)	3 (0.8)
	Zandvoort	Lokaal (4/5)	17 (4.5)	15 (4.2)	-
	Barendrecht	Lokaal (4/5)	35 (9.4)	10 (2.8)	25 (6.9)
	Rotterdam	Eigen (28/4)	72 (19.3)	64 (17.7)	7 (1.9)
Sub-totaal PO			208 (55.6)	168 (46.5)	35 (9.7)
Voortgezet	Den Haag	Lokaal (4/5)	45 (12.0)	2 (0.6)	12 (3.3)
Onderwijs (VO)	Rotterdam	Eigen (6/4)	25 (6.7)	22 (6.1)	-
	Elst	Lokaal (4/5)	50 (13.4)	3 (0.8)	48 (13.3)
	Krabbendijke	Eigen (16/4)	-	49 (13.7)	-
Sub-totaal VO			120 (32.1)	76 (21.1)	60 (26.3)
Overig		Lokaal (4/5)	46 (12.3)	17 (4.7)	5 (1.4)
Totaal			374 (100)	261 (72.3)	100 (27.7)

2.2 Opzet vragenlijst

De vragenlijst bevatte vragen over verschillende onderwerpen. De onderwerpen waren:

- **Sociaal-demografische kenmerken (T1).** Met zes vragen werd nagegaan: sekse, leeftijd, woonplaats, opleidingsniveau, nationaliteit en religie.
- **Ervaringen (T1).** Zes vragen hadden betrekking op eerdere ervaringen met herdenken (bijvoorbeeld: 'Hoe vaak ben je bij een herdenking van de Tweede Wereldoorlog geweest?').
- **Kennis (T1 & T2).** Kennis van de Tweede Wereldoorlog werd gemeten door middel van zelfrapportage op zeven onderwerpen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog (bijvoorbeeld: 'Hoeveel weet je van verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog'). Vragen werden gescoord op een schaal van 1 (niets) tot 5 (heel erg veel).
- **Attitude (T1 & T2).** Met tien vragen werd de houding van kinderen ten opzichte van herdenken, vrijheid, verantwoordelijkheid en verbondenheid gemeten. Vragen werden gescoord op een schaal van 0 (helemaal niet belangrijk) tot 10 (heel erg belangrijk).
- **Emoties (T1 & T2).** Met behulp van vier emoties, namelijk boos, verdrietig, blij en bang, werd gemeten hoe kinderen zich in de afgelopen week hadden gevoeld. Vragen werden gescoord op een schaal van 1 (niet blij) tot 10 (heel erg blij).
- **Rituelen (T2).** Zeven vragen waren gericht op de herdenking die kinderen hadden bijgewoond. Gevraagd werd naar de ervaren emoties, het verhaal of getuigenis, de mate van participatie en bekendheid met de betekenis van de rituelen. Voor zover mogelijk werden de vragen aangepast aan de specifieke herdenking die de kinderen bezochten.

2.3 Deelnemers

In totaal vulden 374 kinderen de eerste vragenlijst in en 361 kinderen de tweede vragenlijst. Hiervan bezochten 261 kinderen wel een herdenking en 100 niet. Zoals te zien is in Tabel 1 heeft een deel van de kinderen alleen de eerste of alleen de tweede vragenlijst ingevuld. Van de kinderen die de eerste vragenlijst invulden, heeft 83% ook de tweede vragenlijst ingevuld. De leeftijd van de kinderen varieerde van 9 tot 18 jaar (M [gemiddelde] = 12.59, SD = 1.65).

Tabel 2.

Karakteristieken van de deelnemers (T1: N = 374; T2: N = 361)

	Kenmerk	Aantal T1 (%)	Aantal T2 (%)	
			Herdenking	Geen herdenking
Sekse	Man	167 (44.65)	113 (33.14)	30 (8.80)
	Vrouw	207 (55.35)	137 (40.18)	61 (17.89)
Schoolniveau	Primair onderwijs	239 (63.90)	169 (49.56)	37 (10.85)
	Voortgezet onderwijs	135 (36.10)	81 (23.75)	54 (15.84)
Achtergrond	Nederlands	244 (65.42)	176 (51.76)	65 (19.12)
	Nederlands met migratieachtergrond	103 (27.61)	60 (17.65)	18 (5.29)
	Anders	26 (6.97)	14 (4.12)	7 (2.06)
Religie	Christelijk	112 (30.31)	98 (29.08)	38 (11.28)
	Joods	35 (9.41)	29 (8.61)	-
	Moslim	41 (11.02)	25 (7.42)	8 (2.37)
	Niet religieus	168 (45.16)	91 (27.00)	40 (11.87)
	Anders	16 (4.30)	4 (1.19)	4 (1.19)

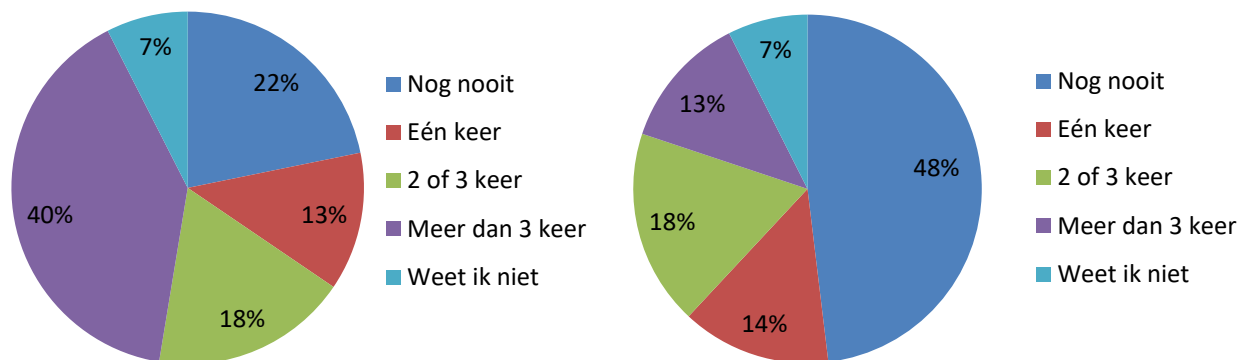
Hoofdstuk 3: Resultaten

In het eerste deel wordt ingegaan op de herdenking die de kinderen hebben meegemaakt. Daarbij is bekeken wie zij herdachten, in welke mate zij participeerden in de herdenking, of er een persoonlijk verhaal verteld werd en of de kinderen de betekenis van de rituelen begrepen. In het tweede deel zal aandacht besteed worden aan de kennis van de Tweede Wereldoorlog, wie of wat herdacht wordt, en of dit verandert na afloop van de herdenking. Het laatste deel gaat in op de houding van de kinderen ten aanzien van herdenken, vrijheid en verbondenheid. Is de houding anders na afloop van de herdenking en wordt de verandering verklaard door karakteristieken van het bijwonen van de herdenking, zoals de mate van actieve participatie tijdens de herdenking?

3.1 De herdenking

Voorkennis

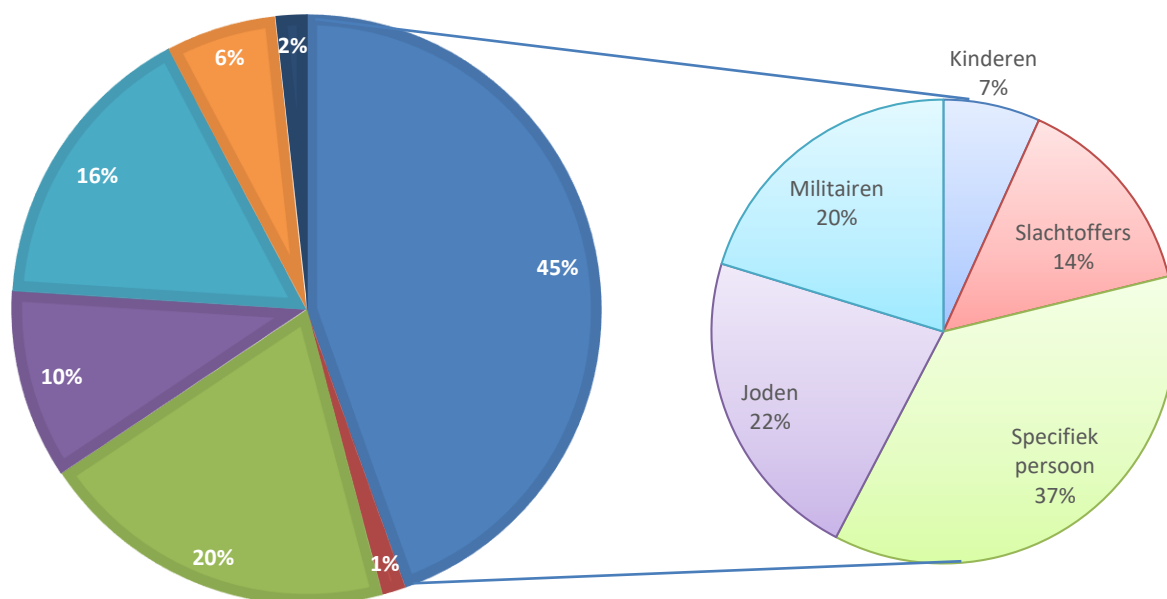
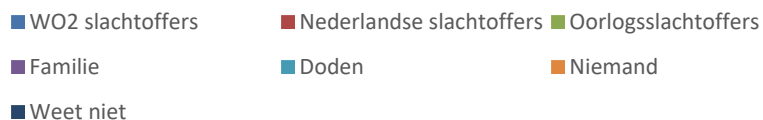
Bijna drie op de vier kinderen heeft minstens één keer een herdenking van de Tweede Wereldoorlog via radio of televisie gevolgd (zie Figuur 1A). Daarnaast heeft ongeveer de helft van de kinderen minstens één keer een herdenking van de Tweede Wereldoorlog bijgewoond (zie Figuur 1B). De ouders van de meeste kinderen herdenken ook regelmatig: 47% (bijna) elk jaar en 23% sommige jaren. 30% van de kinderen geeft aan dat hun ouders (bijna) nooit herdenken. De mate waarin kinderen herdenken hangt sterk samen met de mate waarin de ouders herdenken. Deze samenhang is met name sterk voor het volgen van de herdenking via radio of televisie.

Figuur 1A. Kinderen die een herdenking via TV hebben gevolgd. Figuur 1B. Kinderen die bij een herdenking zijn geweest.

Wie wordt herdacht?

Kinderen herdenken verschillende groepen mensen tijdens een herdenking (zie Figuur 2). Wie de kinderen herdenken wordt deels bepaald door de insteek van de herdenking. Sommige herdenkingen zijn specifiek gericht op bepaalde personen uit de Tweede Wereldoorlog, zoals de herdenking in Krabbendijke voor de omgekomen bemanningsleden van een Engels vliegtuig. Hier herdenken kinderen vaker een specifiek persoon uit de Tweede Wereldoorlog. Andere herdenkingen, zoals de Nationale Kinderherdenking in Madurodam, hebben een meer algemene insteek. Hier herdenken kinderen vaker oorlogsslachtoffers in het algemeen.

Figuur 2. Cirkeldiagram met groepen die herdacht worden door kinderen ($n = 223$).

Noot. De categorieën die genoemd worden zijn geen elkaar uitsluitende categorieën. Wanneer mensen bijvoorbeeld oorlogsslachtoffers in het algemeen hebben genoemd, kunnen zij zowel doelen op slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog als andere oorlogsgetroffenen. In de categorie 'familie' worden zowel familieleden genoemd die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn overleden als familieleden die na de Tweede Wereldoorlog zijn overleden. De groep WO2 slachtoffers (45%) wordt uitgesplitst in een nieuw cirkeldiagram, waarin aangegeven wordt welke WO2 slachtoffers specifiek herdacht worden.

Rol voor en tijdens de herdenking

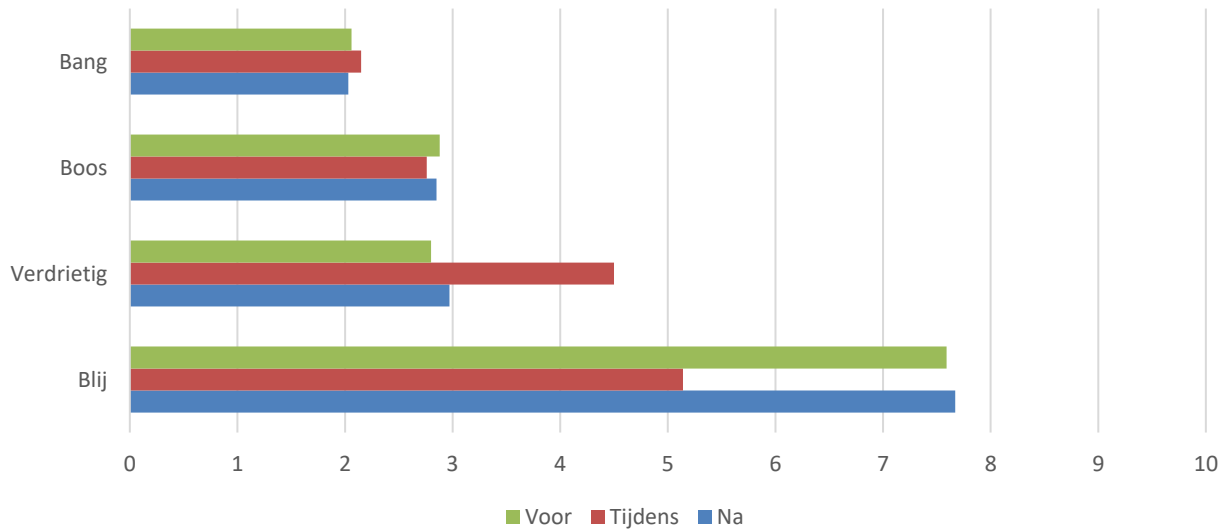
Meer dan de helft van de kinderen (56.4%, $n = 250$) heeft een actieve rol in de voorbereiding of tijdens de herdenking. De mate van inbreng in de herdenking verschilt. Op sommige scholen wordt de hele herdenking zelf ontworpen en georganiseerd door de kinderen, zoals bij de kinderherdenking in de Hollandsche Schouwburg. Andere scholen sluiten aan bij de lokale herdenking. De rol van kinderen in deze herdenking is over het algemeen kleiner. Zij dragen bijvoorbeeld de vlag, lezen een gedicht voor of leggen een bloem bij het monument.

Oorlogsverhaal

Van de kinderen hoort 45.3% tijdens de herdenking een persoonlijk verhaal van iemand die oorlog heeft meegemaakt. Bij één herdenking, de Nationale Kinderherdenking in Madurodam, gaat het om een jonge vluchteling uit Syrië die haar verhaal vertelde. Bij de andere herdenkingen is dit iemand die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt. 51.4% van de kinderen geeft aan een verhaal te hebben gehoord over oorlog wat door iemand werd naverteld die het niet zelf heeft meegemaakt. 3.5% van de kinderen geeft aan geen verhaal over oorlog te hebben gehoord.

Emoties

In de tweede vragenlijst gaven de kinderen aan in welke mate ze zich tijdens de herdenking blij, boos, verdrietig en bang voelden (zie Figuur 3). Kinderen voelen met name blijdschap en verdriet tijdens de herdenking. Herdenken maakt hen niet boos of bang. In vergelijking met de normale situatie (een aantal weken voor of een week na de herdenking) voelen kinderen zich tijdens de herdenking verdrietiger en minder blij.

Figuur 3. Ervaren emoties voor, tijdens en na de herdenking (N = 245).

Betekenis van de rituelen

Over het algemeen geven kinderen aan dat ze de rituelen, die bij de door hen bijgewoonde herdenking werden uitgevoerd, een beetje tot goed te begrijpen (zie Tabel 3). Met name de traditionele rituelen, zoals twee minuten stilte en de vlag halfstok, worden goed begrepen door de kinderen. Nieuwe rituelen, met name rituelen die door kinderen zelf ontworpen zijn voor de herdenking (bijvoorbeeld het hartritueel in Tabel 3), worden over het algemeen minder goed begrepen. Zoals te zien is werd ook het ritueel 'zangoptreden' minder goed begrepen. Dit kan bijvoorbeeld komen door het opvoeren van een Engels lied tijdens een kinderherdenking, zoals verschillende kinderen in hun opmerkingen achteraf aangeven.

Tabel 3.

Uitgevoerde rituelen en gemiddelde score voor begrijpen van de betekenis van het ritueel

Ritueel	Aantal (n) ³	Percentage (%)	Betekenis begrijpen	
			Gemiddelde (M)	SD
Twee minuten stilte	246	99.2	2.91	.30
Bloemen/krans leggen	231	92.8	2.61	.56

³ Deze cijfers zijn gebaseerd op wat de kinderen zich zelf konden herinneren van de herdenking. Het hartritueel werd bijvoorbeeld tijdens de herdenking in de Hollandsche Schouwburg uitgevoerd, waar in totaal 79 kinderen aanwezig waren. 10 kinderen hebben aangegeven dit ritueel niet te kennen terwijl zij hier wel bij aanwezig waren. Het vuurkorfritueel was niet opgenomen in de lijst met rituelen. Deze hebben 25 kinderen ingevuld bij de optie 'anders'.

Gedicht voorlezen	219	88	2.48	.61
Vlag halfstok	56	22.5	2.78	.42
Volkslied zingen	175	70.3	2.47	.70
Toespraak	212	85.1	2.69	.53
Trompet signaal	79	31.9	2.49	.71
Stille tocht	44	17.7	2.62	.59
Kaarsen aansteken	85	34.3	2.55	.59
Toneelstuk/theater	29	11.7	2.60	.71
Gebeden	54	21.8	2.78	.47
Dans optreden	28	11.3	2.59	.67
Zang optreden	108	43.5	2.37	.72
Hartritueel	69	27.8	2.19	.75
Vioolspel	78	31.5	2.29	.74
Namen noemen	85	34.3	2.61	.64
Vuurkorf	25	10.1	2.84	.37
Anders	12	4.8	2.75	.45

Noot: Score loopt van 1 = helemaal niet tot 3 = heel goed. Rituelen waarvan de betekenis het best werd begrepen zijn groen gemarkeerd, rituelen waarvan de betekenis minder goed werd begrepen zijn rood gemarkeerd.

Waardering

Gehele herdenking: De meeste kinderen geven een positieve waardering aan de herdenking. Op een schaal van 0 (helemaal niet mooi) tot 10 (heel erg mooi) is de gemiddelde score een 8. Kinderen van het primair onderwijs waarderen de herdenking over het algemeen meer dan kinderen van het voortgezet onderwijs (zie Tabel 4). Het is opvallend dat de waardering voor de herdenking niet samenhangt met het hebben van een actieve rol voor of tijdens de herdenking. Kinderen die geen actieve rol hebben waarderen de herdenking vergelijkbaar met kinderen die wel actief mee doen in de herdenking. Hoewel vaak gedacht wordt dat actieve betrokkenheid van kinderen heel belangrijk is, blijkt uit dit onderzoek dat andere factoren meer bijdragen aan de waardering van een herdenking. Kinderen die een persoonlijke getuigenis hebben gehoord tijdens de herdenking waarderen de herdenking bijvoorbeeld iets positiever ($R^2 = .04^4$). Ook het begrijpen van de betekenis van de rituelen hangt samen met een positieve waardering voor de herdenking ($R^2 = .18$).

Tabel 4.

Waardering voor de herdenking voor primair en voortgezet onderwijs (N = 239)

Type school	Gemiddelde waardering (M)	Aantal (n)
Primair Onderwijs	8.13	168
Voortgezet onderwijs	7.51	67
Overig	8.20	15
Totaal	7.96	239

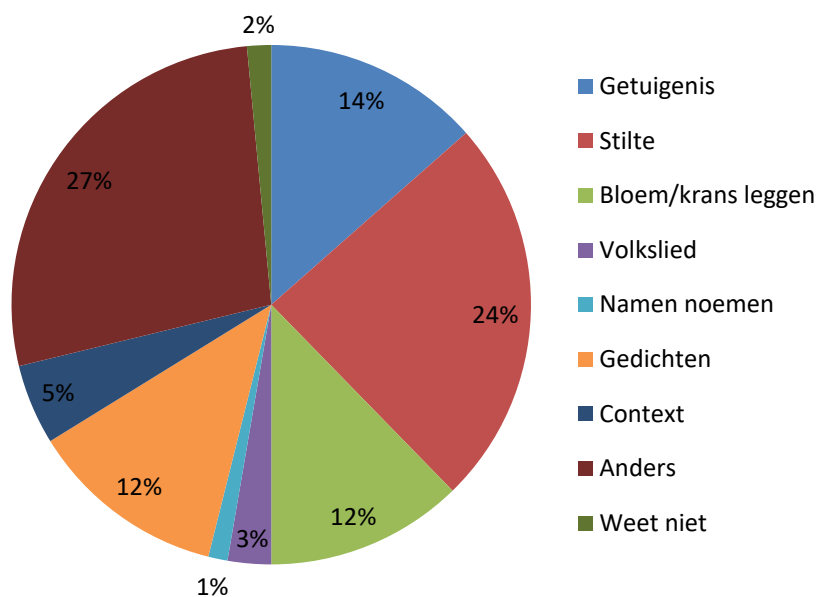
Noot: De hoogste gemiddelde score is groen gemarkeerd, de laagste gemiddelde score is rood gemarkeerd.

⁴ $R^2 = .04$ wil zeggen: 4% van de variantie wordt verklaard door het horen van een persoonlijk getuigenis.

Specifieke rituelen: Wat de kinderen het mooiste onderdeel van de herdenking vinden, verschilt erg. De rituelen die het meest genoemd worden, zijn de twee minuten stilte, een persoonlijk getuigenis van iemand die oorlog heeft meegemaakt, het leggen van een bloem of krans en gedichten (zie Figuur 4). Een groot aantal kinderen beschrijft het onderdeel van de herdenking dat zij zelf hebben uitgevoerd als het mooiste deel van de herdenking. In dit kader werden bijvoorbeeld ook ‘het klaarzetten van de stoelen en tafels’ of ‘het verzorgen van de catering’ genoemd.

Naast de meer traditionele rituelen worden ook nieuwe rituelen regelmatig genoemd. Omdat deze rituelen verschillen per herdenking zijn ze ondergebracht in de categorie *anders* (zie Figuur 4). Veel rituelen die in deze categorie genoemd worden, hebben te maken met muziek, zoals het optreden van een koor of vioolspel. Twee andere specifieke rituelen die in deze categorie veel voorkomen zijn ‘het overvliegen van vliegtuigen’ en ‘stukken papier met quotes verbranden in een vuurkorf’. Beide rituelen maakten duidelijk bijzondere indruk tijdens die specifieke herdenking.

Hieruit kunnen we concluderen dat zowel traditionele rituelen als nieuwe rituelen, mits ze goed uitgelegd worden en duidelijk zijn, aansprekend kunnen zijn voor kinderen. Ook wanneer er nieuwe rituelen in de herdenking aanwezig zijn, kiezen sommige kinderen voor een meer traditioneel ritueel als het meest aansprekende onderdeel van de herdenking.

Figuur 2. Rituelen die kinderen benoemen als het mooiste onderdeel van de herdenking ($N = 260$).

Noot: De categorie context omvat opmerkingen zoals ‘Ik vond het mooi dat we met z’n alle waren’, of ‘Ik vond alles bij elkaar gewoon mooi’.

3.2 Kennis van de Tweede Wereldoorlog

Hoeveel weten kinderen over (specifieke onderwerpen van) de Tweede Wereldoorlog? Kinderen scoorden zowel voor als na de herdenking hun eigen kennis over zeven specifieke onderwerpen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog op een schaal van 1 (niets) tot 5 (heel erg veel).

3.2.1 Kennis niveau en groepsverschillen

Kinderen geven aan veel te weten over de Tweede Wereldoorlog (zie Tabel 5). Wanneer gevraagd wordt naar specifieke onderwerpen geven kinderen scores variërend van weinig tot veel. Het onderwerp Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië krijgt de laagste score, kinderen weten hier gemiddeld weinig over. Deze bevinding komt overeen met het onderzoek van M. van Berkel, waarin de kennis van Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog werd getoetst (3). Uit het onderzoek van M. van Berkel bleek ook dat kinderen de meeste kennis hadden over de Jodenvervolging. In dit onderzoek is de kennis over de Jodenvervolging vergelijkbaar met andere onderwerpen, zoals geallieerden of het verzet.

Schoolniveau. Kinderen van de middelbare school geven, in vergelijking met kinderen van de basisschool, aan meer kennis te hebben over specifieke onderwerpen van de Tweede Wereldoorlog. Dit komt ook overeen met het onderzoek van M. van Berkel (3). Hiermee lijkt de toegepaste wijze van subjectieve meting van kennisniveau (namelijk zelf gerapporteerde kennis versus kennistoetsing), een redelijk inzicht te geven in het daadwerkelijke kennisniveau.

Tabel 5.

Gemiddelde scores voor niveau van kennis en verschillen tussen primair en voortgezet onderwijs. Significante verschillen in kennis tussen primair en voortgezet onderwijs zijn groen gemarkeerd (N = 367)

		Gemiddelde (M)		SD		p ⁵
		PO	VO	PO	VO	
1	Tweede Wereldoorlog (WO2)	3.87	3.94	0.77	0.59	.381
2	Jodenvervolging	2.95	3.50	1.21	0.86	<.001
3	WO2 in Nederlands-Indië	2.24	2.76	1.06	0.99	<.001
4	Verzet	3.49	3.54	0.99	0.81	.569
5	NSB	3.11	3.19	1.11	0.94	.476
6	Geallieerden	3.34	3.60	1.08	0.82	.019
7	Hongerwinter	3.09	3.38	1.24	0.96	.019
	Totaal	22.03	23.91	5.35	4.30	.001

Noot. PO = primair onderwijs. VO = voortgezet onderwijs. De minimale score is 1 en de maximale score is 5.

Geslacht. Er zijn geen significante verschillen tussen jongens en meisjes in de mate waarin ze aangeven iets af te weten van de Tweede Wereldoorlog. Uitsluitend op het specifieke onderwerp 'Geallieerden' geven jongens aan meer kennis te hebben in vergelijking met meisjes.

Migratieachtergrond. Ouders van kinderen met een migratieachtergrond komen uit 43 verschillende landen, waarbij de grootste groepen een Surinaamse, Marokkaanse, Turkse of Israëlische achtergrond hebben. Kinderen die niet in Nederland geboren zijn komen uit 18 verschillende landen. Kinderen met of zonder migratieachtergrond of geboren in een ander land verschillen niet van elkaar in wat zij zelf rapporteren over hun niveau van kennis van de Tweede Wereldoorlog. Uit het onderzoek van M. van Berkel (3) blijkt dat het hebben van een ouder die niet in Nederland is geboren wel samenhangt met een lager kennisniveau van de Tweede Wereldoorlog. Dit verschil in bevindingen zou verklaard kunnen

⁵ P-waarde van .05 duidt aan dat met 95% zekerheid gezegd kan worden dat er een verschil is tussen de twee variabelen. Wanneer de p-waarde kleiner is kan met meer zekerheid gesteld worden dat er een verschil is.

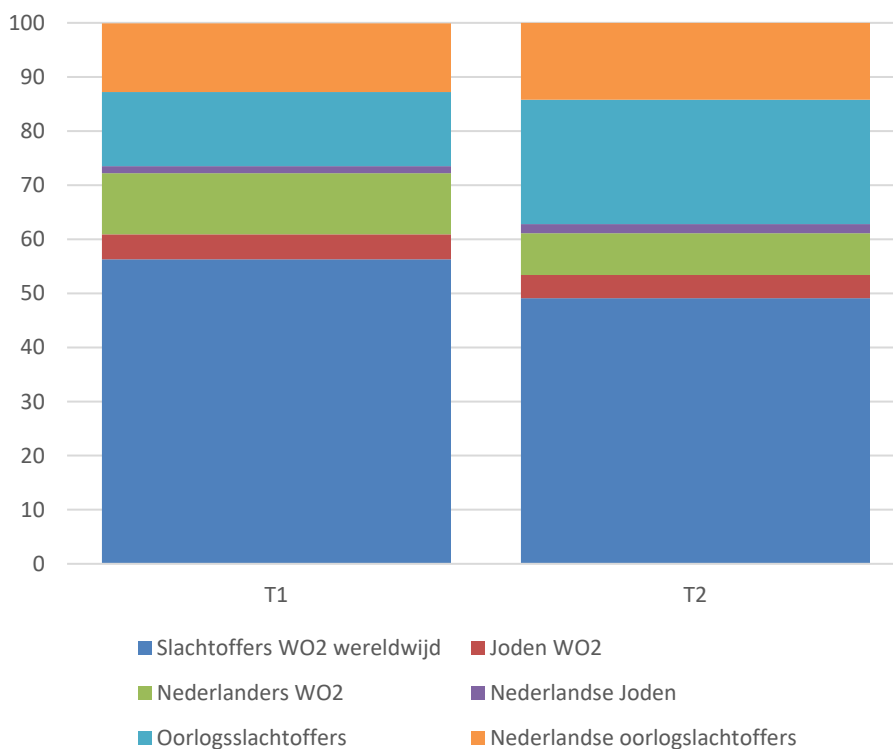
worden doordat kinderen met een ouder die in Israël geboren is over-gerepresenteerd zijn in het huidige onderzoek, waardoor het gemiddelde kennisniveau opgetrokken wordt.

Religie. Kinderen die moslim zijn geven over het algemeen aan minder te weten over de Tweede Wereldoorlog in vergelijking tot kinderen met een christelijke of Joodse religie en niet-religieuze kinderen.

Voorkennis. Kinderen die vaker een herdenking hebben bijgewoond, geven aan meer te weten over de Tweede Wereldoorlog in vergelijking tot kinderen die minder vaak een herdenking hebben bijgewoond. Dit verschil doet zich niet voor wanneer kinderen een herdenking via de TV of radio hebben gevolgd of bij kinderen van wie de ouders naar de herdenking gaan.

3.2.2. Officieel herdenken

Op de vraag wie officieel herdacht worden op 4 mei tijdens de Dodenherdenking, antwoorden de meeste kinderen met 'Slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog wereldwijd'. Slechts 12.7% van de kinderen weet dat officieel alle Nederlandse oorlogsslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog en oorlogen nadien herdacht worden.

Figuur 5. Wie wordt er officieel herdacht op Dodenherdenking?

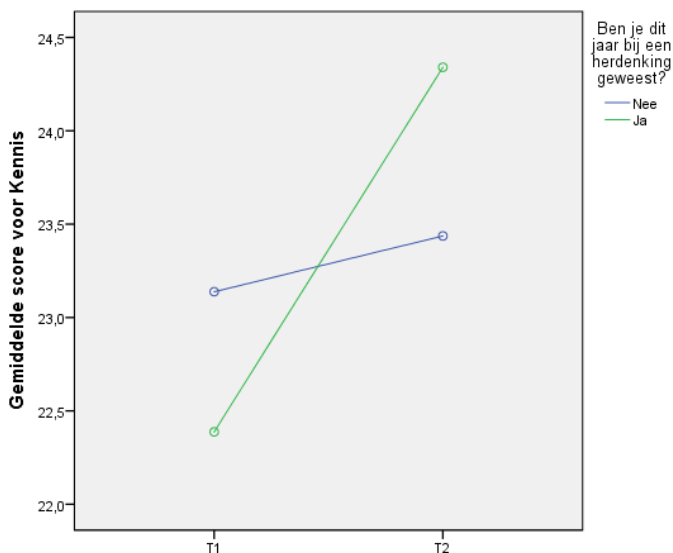
3.2.3 Veranderingen en verklaringen

Het niveau van kennis van de Tweede Wereldoorlog neemt toe onder de kinderen die naar een herdenking zijn geweest. Het zelf gerapporteerde niveau van kennis neemt niet toe onder de kinderen die alleen lessen over de herdenking hebben gehad (zie Figuur 6A). De toename in kennis wordt voor een deel verklaard door het wel of niet horen van een getuigenis tijdens de herdenking ($R^2 = .14$). Het

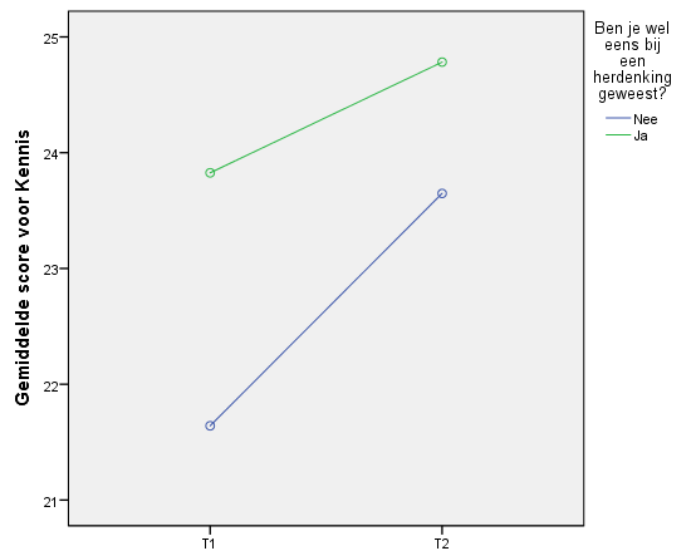
zelf gerapporteerde kennisniveau van de kinderen die een getuigenis horen stijgt sterker. De heftigheid van emoties die kinderen tijdens de herdenking ervaren, het wel of geen actieve rol hebben tijdens de herdenking of het begrijpen van de betekenis van de rituelen levert geen significante bijdrage om het verschil te verklaren.

Geslacht (jongen of meisje) heeft geen invloed op de verandering in kennis. Het schoolniveau verklaart een klein deel van de verandering ($R^2 = .06$), waarbij kinderen van het primair onderwijs sterker stijgen in zelf gerapporteerd niveau van kennis.

Hoe is dit bij kinderen die voor het eerst een herdenking meemaken? Kinderen die nog nooit eerder een herdenking hebben meegemaakt, rapporteren gemiddeld een lager niveau van kennis in vergelijking tot kinderen die wel naar een herdenking zijn geweest. Wanneer we kijken naar de stijging na de herdenking, stijgt de groep die nooit eerder een herdenking heeft meegemaakt het snelst (zie Figuur 6B).

Figuur 6A. Kennisniveau voor en na de herdenking voor kinderen die de herdenking wel en niet hebben bezocht.

Figuur 6B. Kennisniveau voor en na de herdenking voor kinderen met en zonder ervaring.

3.3 Houding ten aanzien van herdenken

3.3.1 Algemene houding en groepsverschillen

Gemiddeld genomen staan kinderen positief tegenover het onderwerp herdenken. Zowel het herdenken van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog als het herdenken van Nederlandse slachtoffers van oorlogen nadien is voor kinderen belangrijk, hoewel kinderen de laatst genoemde groep minder belangrijk vinden in vergelijking tot de eerste groep. Ook uit het onderzoek van M. van Berkel blijkt dat driekwart van de kinderen de jaarlijkse Dodenherdenking belangrijk tot zeer belangrijk vindt. Kinderen scoren gemiddeld neutraal wanneer gevraagd wordt naar verantwoordelijkheid om iets te doen tegen onrecht of voor vrijheid (score 5 van 10). Sommige van hen geven aan dat zij nog maar kinderen zijn en zij zelf niets kunnen doen. Andere vinden dat kinderen wel degelijk hun bijdrage

kunnen leveren. Tot slot staan kinderen ook neutraal tegenover de vraag of herdenken helpt om Nederlanders met elkaar te verbinden.

Schoolniveau. Er zijn significante verschillen in houding tussen primair en voortgezet onderwijs (zie Tabel 6). Kinderen op de basisschool vinden herdenken belangrijker en interesseren zich meer voor de oorlogsgeschiedenis in hun buurt in vergelijking tot kinderen van de middelbare school. Ook geven zij vaker aan dat ze het bijzonder vinden om in een vrij land te wonen. Daarnaast staan kinderen van de basisschool positiever tegenover oorlogsvluchtelingen. In het gevoel van verbondenheid of verantwoordelijkheid voor vrijheid verschillen de groepen niet.

Tabel 6.

Gemiddelde scores (M) voor houding ten aanzien van herdenken, vrijheid en verbondenheid

		Gemiddelde (M)		SD		p ⁵
		PO	VO	PO	VO	
1	Hoe belangrijk vind jij het om de Tweede Wereldoorlog te herdenken?	7.91	7.01	2.02	2.23	<.001
2	Hoe belangrijk vind jij het om Nederlandse slachtoffers van andere oorlogen na de Tweede Wereldoorlog te herdenken?	7.13	6.65	2.09	2.14	.036
3	Vind jij dat we de Tweede Wereldoorlog moeten blijven herdenken, ook als alle mensen die deze oorlog hebben meegemaakt overleden zijn?	8.60	7.67	2.10	2.29	<.001
4	Interesseer jij je voor de oorlogsgeschiedenis in jouw woonplaats?	7.14	5.67	2.90	3.05	<.001
5	Denk jij dat herdenken helpt om Nederlanders met elkaar te verbinden?	6.26	5.64	2.68	2.58	.032
6	Hoe vind jij het om in een vrij land te wonen?	8.15	7.18	2.83	3.09	.002
7	Voel jij je verbonden met mensen in Nederland die anders zijn dan jij bent?	7.13	6.64	2.50	2.65	.076
8	Vind je dat jij zelf iets moet doen om te zorgen dat Nederland een vrij land blijft?	5.91	5.39	3.03	2.49	.089
9	Vind jij dat mensen die in een land wonen waar oorlog is naar Nederland mogen komen?	7.65	7.09	2.40	2.26	.029
10	Denk je dat jij iets kunt doen tegen onrecht?	5.25	4.81	2.97	2.46	.144

Noot: Significante verschillen tussen primair en voortgezet onderwijs zijn groen gemarkeerd.

Geslacht. Bij de vragen over houding scoren meisjes structureel hoger dan jongens. Ze vinden het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers nadien significant belangrijker en geven aan zich meer te interesseren voor de plaatselijke oorlogsgeschiedenis. Ook vinden ze het meer bijzonder om in een vrij land te wonen en staan ze meer open voor oorlogsvluchtelingen. Als het gaat om gevoelens van verbondenheid met andere Nederlanders en het verantwoordelijkheidsgevoel om iets te doen tegen onrecht of onvrijheid, zijn er geen verschillen tussen jongens en meisjes.

Migratieachtergrond. Er zijn geen significante verschillen tussen Nederlandse kinderen, Nederlandse kinderen met een migratieachtergrond en kinderen die in een ander land dan Nederland geboren zijn in het belang dat zij hechten aan het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en slachtoffers nadien.

Alleen op de drie laatste vragen rondom houding zijn verschillen. Kinderen met een migratieachtergrond vinden minder vaak dat zij zelf iets moeten doen om te zorgen dat Nederland een vrij land blijft en geven ook minder aan iets tegen onrecht te kunnen doen. Kinderen die geboren zijn in een ander land vinden beduidend vaker dat mensen in oorlog naar Nederland mogen komen.

Religie. Joods religieuze kinderen vinden het significant belangrijker om de Tweede Wereldoorlog te herdenken in vergelijking tot islamitische kinderen. Islamitische kinderen vinden het blijven herdenken van de Tweede Wereldoorlog als overlevenden gestorven zijn het minst belangrijk in vergelijking tot joden, christenen en niet-religieuzen. Zij staan meer open voor de komst van oorlogsvluchtelingen naar Nederland in vergelijking tot christenen en niet-religieuzen.

Voorkennis. De voorkennis die kinderen hebben van herdenken wordt in dit onderzoek bepaald door de mate waarin zij de herdenking jaarlijks bijwonen, volgen via televisie en hoe actief ouders zijn met herdenken. Hoe meer voorkennis kinderen hebben van herdenken, hoe belangrijker zij het vinden om te herdenken (Tabel 7). Het hebben van voorkennis hangt ook positief samen met de mening dat herdenken bijdraagt aan verbinding tussen Nederlanders en een gevoel van verbondenheid. Kinderen die meer betrokken zijn bij herdenken hebben een groter gevoel van verantwoordelijkheid om zelf iets te doen tegen onrecht en voor vrijheid. Voorkennis van herdenken hangt niet samen met een mening over oorlogsvluchtelingen.

Tabel 7.

Verband tussen voorkennis en houding ten aanzien van herdenken, vrijheid en verbondenheid (T1) (N = 368)

		Voorkennis, r^6
1	Hoe belangrijk vind jij het om de Tweede Wereldoorlog te herdenken?	.403**
2	Hoe belangrijk vind jij het om Nederlandse slachtoffers van andere oorlogen na de Tweede Wereldoorlog te herdenken?	.248**
3	Vind jij dat we de Tweede Wereldoorlog moeten blijven herdenken, ook als alle mensen die deze oorlog hebben meegemaakt overleden zijn?	.335**
4	Interesseer jij je voor de oorlogsgeschiedenis in jouw woonplaats?	.180**
5	Denk jij dat herdenken helpt om Nederlanders met elkaar te verbinden?	.288**
6	Hoe vind jij het om in een vrij land te wonen?	.067
7	Voel jij je verbonden met mensen in Nederland die anders zijn dan jij bent?	.187**
8	Vind je dat jij zelf iets moet doen om te zorgen dat Nederland een vrij land blijft?	.175**
9	Vind jij dat mensen die in een land wonen waar oorlog is naar Nederland mogen komen?	.019
10	Denk je dat jij iets kunt doen tegen onrecht?	.165**

Noot: Significante verbanden zijn groen gemarkeerd.

3.3.2 Veranderingen en verklaringen

Veranderingen in houding bij een vergelijking van de score voor (T1) en na de herdenking (T2) zijn terug te vinden in Figuur 7. Kinderen vinden het na de herdenking belangrijker om te herdenken dan

⁶ De term correlatie (r) verwijst naar een samenhang tussen twee waarden, waarbij r kan variëren tussen -1 en +1. Daarbij betekent 0 dat er geen (lineaire) samenhang is, +1 dat er een perfecte positieve lineaire samenhang is, en -1 dat er een perfecte negatieve lineaire samenhang is tussen de 2 variabelen. Hoe verder r verwijderd is van 0, hoe sterker de samenhang.

dat ze dit voor de herdenking vinden. Dit geldt met name voor kinderen die nog nooit eerder bij een herdenking zijn geweest. Ook staan kinderen na de herdenking positiever tegenover oorlogsvluchtelingen en vinden ze vaker dat ze iets kunnen doen tegen onrecht. De verschillen die gevonden worden, zijn echter klein en worden zowel gevonden voor de kinderen die bij de herdenking aanwezig waren als bij de kinderen die alleen lessen over herdenken gevolgd hebben.

De gevonden verschillen in houding worden niet verklaard door de mate van participatie tijdens de herdenking, het begrijpen van de rituelen, het horen van een getuigenis of het ervaren van emoties. Kortom: De houding van kinderen, ten aanzien van herdenken, vrijheid en verbondenheid, verandert niet door de aard en uitvoering van de rituelen tijdens de herdenking. Wat kunnen we dan wel zeggen over het verband tussen houding en herdenken?

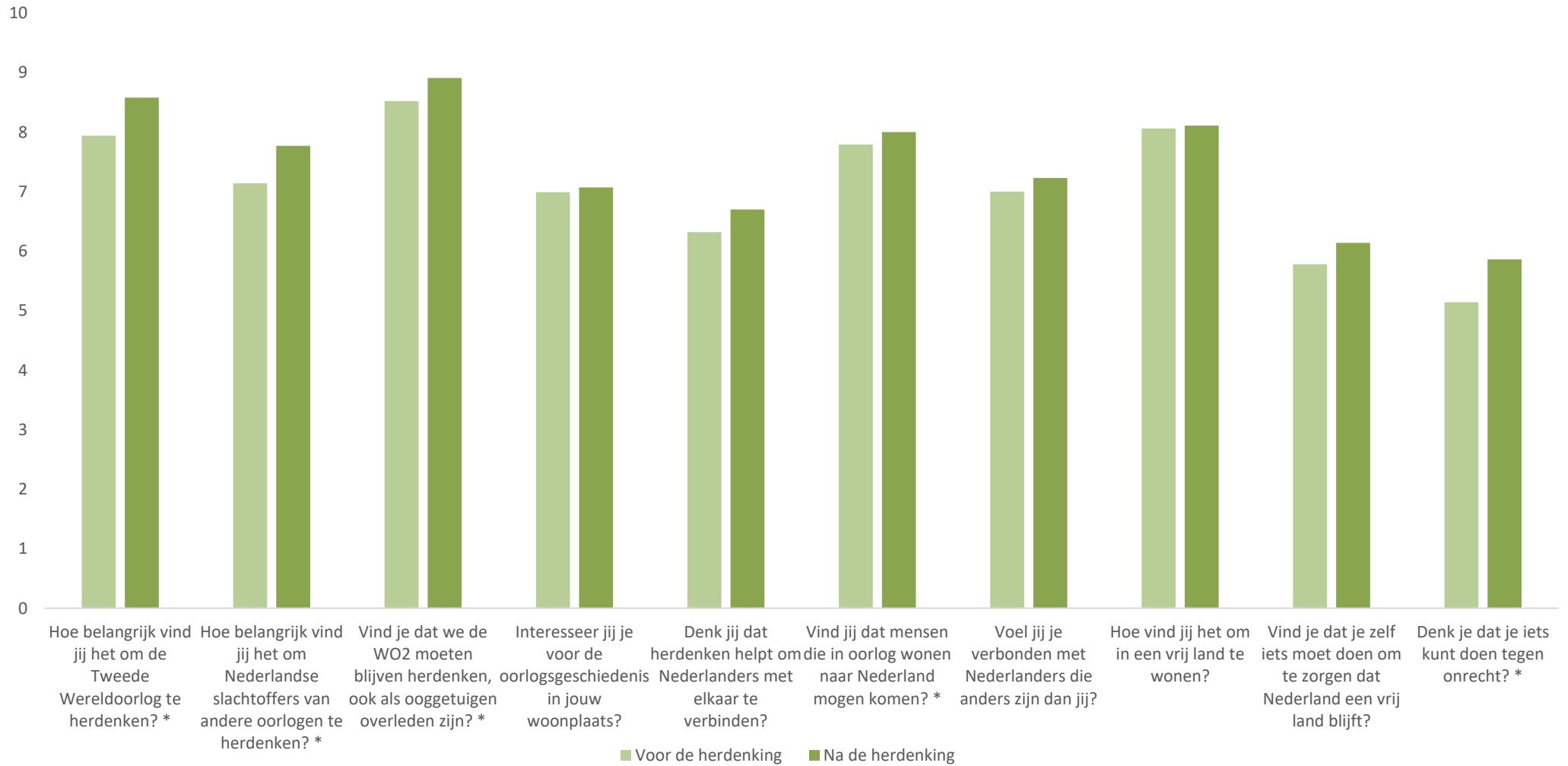
Wanneer we letten op de voorkennis van kinderen, zien we dat kinderen die vaker een herdenking hebben bijgewoond, via televisie hebben gevolgd, of van wie de ouders actief herdenken, herdenken een stuk belangrijker vinden. Ook andere attitudes, zoals een gevoel van verbondenheid met andere Nederlanders en verantwoordelijkheid voor vrijheid en recht, hangen positief samen met voorgaande participatie in herdenken. Een causale relatie tussen herdenken en attitudes kan hierbij echter niet aangetoond worden. Het kan zijn dat kinderen met dergelijke attitudes meer geneigd zijn tot herdenken, maar ook kan deze bevinding erop duiden dat kinderen die meer bezig zijn met herdenken deze attitudes meer ontwikkelen.

Een samenvatting van de invloed van de aard en uitvoering van rituelen op de waardering van de herdenking, de verandering in kennisniveau en de verandering in houding is te vinden in Tabel 8.

Tabel 8.

Samenvatting aard en uitvoering van de rituelen en invloed op waardering van de herdenking, kennis en houding

	Waardering	Kennis	Houding t.o.v. herdenken	Houding t.o.v. vrijheid	Houding t.o.v. verbondenheid
Actieve participatie	Geen	Geen	Geen	Geen	Geen
Rituelen begrijpen	Positief	Geen	Geen	Geen	Geen
Getuigenis	Positief	Positief	Geen	Geen	Geen
Ervaren emoties	Geen	Geen	Geen	Geen	Geen
Voorkennis	Geen	Positief	Positief	Positief	Positief

Figuur 7. Verschil in score met betrekking tot houding voor en na de herdenking. Items met een * geven een significante verandering weer (bij $p < .05$).

Hoofdstuk 4: Discussie

4.1 Conclusies

Dit onderzoek werd uitgevoerd door middel van vragenlijsten onder ruim 350 kinderen, voorafgaand aan en na afloop van een door hen georganiseerde of bijgewoonde herdenking van de Tweede Wereldoorlog. De volgende vragen stonden hierbij centraal:

1. Hoe waarderen kinderen de herdenking die zij hebben bijgewoond en waar wordt deze waardering door beïnvloed?
2. Welke invloed heeft herdenken op emoties, de kennis van kinderen over de Tweede Wereldoorlog en hun houding ten aanzien van herdenken, vrijheid en verbondenheid?
3. In welke mate wordt deze relatie beïnvloed door de aard en uitvoering van de rituelen?

Hier volgen de belangrijkste conclusies en aanbevelingen van dit onderzoek.

1. Het begrijpen van rituelen en het horen van een persoonlijk verhaal zorgen voor waardering

Begrijpen!

Met name het begrijpen van de betekenis van de rituelen hangt samen met een positieve waardering voor de herdenking. Verder waarderen de kinderen die een persoonlijk getuigenis hebben gehoord tijdens de herdenking, de herdenking iets positiever in vergelijking tot kinderen die dit niet gehoord hebben. Deze bevindingen komen overeen met de resultaten uit het eerste deelrapport over herdenken onder kinderen (4). Hieruit bleek dat rituelen die begrijpelijk zijn en bijdragen aan het invoelbaar maken van oorlog (zoals persoonlijke verhalen) belangrijk zijn in de waardering van een herdenking.

Het is opvallend dat het hebben van een actieve rol niet zorgt voor het meer of minder waarderen van de herdenking. Dit lijkt een minder belangrijke factor in het geheel van de herdenking. Eerder onderzoek (4) liet zien dat kinderen zowel positief als negatief denken over de meerwaarde van actieve participatie van kinderen.

Actief?

Nieuwe rituelen?

Wanneer kinderen omschrijven wat zij het mooiste onderdeel van de herdenking vinden, worden traditionele rituelen het meest genoemd. Kinderen begrijpen deze rituelen ook het best, in het bijzonder de twee minuten stilte en het zingen van het volkslied. Nieuwe rituelen, met name rituelen die door de kinderen zelf bedacht zijn voor de herdenking, worden minder goed begrepen door de kinderen. Nieuwe rituelen hebben waarde wanneer ze begrijpelijk zijn. Ongeveer één op de vier kinderen noemt een nieuw ritueel als het mooiste onderdeel van de herdenking. Dit zijn steeds de rituelen waarvan de kinderen ook aangeven dat ze deze begrijpen.

2. Herdenken draagt bij aan kennis over de Tweede Wereldoorlog

Het zelf gerapporteerde niveau van kennis van de Tweede Wereldoorlog neemt toe bij de kinderen die naar een herdenking zijn geweest. Bij voorkennis is een vergelijkbare tendens te zien. Kinderen die in voorafgaande jaren al vaker een herdenking hebben bijgewoond rapporteren een hoger kennisniveau

voorafgaand aan de herdenking, in vergelijking tot kinderen die niet of minder vaak een herdenking hebben bijgewoond. Wanneer we echter de groep kinderen die nog nooit bij een herdenking is geweest vergelijken met kinderen die wel ervaring hebben met herdenken, zien we dat het kennisniveau van de 'nieuwelingen' het sterkst stijgt. Herdenken lijkt dus bij te dragen aan het niveau van kennis over de Tweede Wereldoorlog, met name voor degene die voor het eerst herdenken, maar ook nog voor degene die al vaak hebben herdacht. Zoals eerder gezegd behouden de kinderen die vaker herdenken wel een kennisvoorsprong.

Kennis

Getuigenis!

De stijging in kennis wordt voor een deel verklaard door het horen van een getuigenis. Het niveau van kennis stijgt sterker onder de groep kinderen die een persoonlijk verhaal hoort tijdens de herdenking. Andere kenmerken van de herdenking, zoals de mate van actieve participatie en het begrijpen van de betekenis van de rituelen, hebben geen invloed op de verandering in kennisniveau.

3. Door een herdenking mee te maken vinden kinderen herdenken nog belangrijker

Zoals ook in eerdere onderzoeken al naar voren kwam, vinden kinderen herdenken over het algemeen heel belangrijk (1, 2, 3, 4). Zowel het herdenken van de Tweede Wereldoorlog als het herdenken van Nederlandse slachtoffers van oorlogen nadien is voor kinderen belangrijk, hoewel kinderen het herdenken van de eerst genoemde groep het belangrijkste vinden. Na het meemaken van de eigen herdenking vinden kinderen het nog belangrijker om te herdenken.

Tweede
Wereldoorlog

Ervaring

De aard en uitvoering van de rituelen, zoals bijvoorbeeld het al dan niet hebben van een actieve rol tijdens de herdenking, heeft geen invloed op hoe belangrijk kinderen herdenken vinden. Wat wel verschil uitmaakt, is de ervaring van kinderen: Wanneer kinderen voor het eerst in aanmerking komen met herdenken stijgt hun waardering voor herdenken meer dan wanneer zij al vaak bij een herdenking zijn geweest. Dezelfde tendens is te zien wanneer we kijken naar voorkennis. Kinderen die actief zijn op het gebied van herdenken vinden herdenken ook belangrijker dan kinderen die hier minder bij betrokken zijn.

4. Herdenken zorgt ervoor dat kinderen meer het gevoel hebben iets tegen onrecht te kunnen doen

Kinderen scoren gemiddeld neutraal wanneer gevraagd wordt naar verantwoordelijkheid om iets te doen tegen onrecht of voor vrijheid (score 5 van 10). Na de herdenking vinden ze vaker dat ze zelf iets kunnen doen tegen onrecht. Wanneer we de samenhang tussen ervaring met herdenken en de houding ten opzichte van vrijheid bekijken, zien we dat kinderen die al vaker herdacht hebben, ook vaker zeggen iets te kunnen bijdragen aan vrijheid en tegen onrecht. Ook andere attitudes, zoals een gevoel van verbondenheid met andere Nederlanders, hangen positief samen met voorgaande participatie in herdenken.

Voorkennis

Op basis van dit onderzoek kunnen we niet zeggen of herdenken op de lange termijn leidt tot een verandering in attitude, of dat een dergelijke attitude leidt tot meer betrokkenheid bij herdenken. Dit onderzoek geeft wel een indicatie dat het herdenken van de Tweede Wereldoorlog een mooie ervaring is voor kinderen, en tevens kan bijdragen aan kennis van de Tweede Wereldoorlog en een positieve houding ten opzichte van herdenken en vrijheid.

4.2 Beperkingen

Dit onderzoek heeft een aantal beperkingen. Allereerst is er geen gebruik gemaakt van een *random* of willekeurige controlegroep van kinderen die niet herdenken of enkel lessen over herdenken hebben gevolgd. Hierdoor kan het effect van het dubbel invullen van bijvoorbeeld de attitudevragen niet goed bepaald worden. De groep kinderen die wel lessen over de herdenking heeft gevolgd maar niet naar de herdenking is gegaan, kan niet gezien worden als een gecontroleerde controlegroep, omdat deze groep gevormd wordt door kinderen van twee middelbare scholen. Daarom moeten we voorzichtig zijn met generalisatie van deze resultaten voor alle kinderen.

Een belangrijke kanttekening bij dit onderzoek is dat de mate van kennis getoetst is door te vragen naar de eigen evaluatie van de kinderen. Hiermee wordt dus geen daadwerkelijke kennis gemeten. Echter, ook de zelf gerapporteerde kennis van kinderen geeft ons belangrijke informatie. Hiermee wordt gemeten of kinderen zelf het idee hebben meer te hebben geleerd over (verschillende onderwerpen van) de Tweede Wereldoorlog.

Tot slot zijn in dit onderzoek verschillende scholen met diverse programma's rondom het thema herdenken betrokken. De programma's en bijgewoonde herdenkingen kunnen elk een eigen focus hebben, zoals het leren over discriminatie of bewustwording van vrijheid. Hierdoor zijn ook de lessen die kinderen leren vanuit de herdenking verschillend. Dit onderzoek probeert een deel van deze geleerde lessen te vatten, maar is hierin zeker niet uitputtend. Het is dus goed mogelijk dat de (lessen over) herdenking impact heeft gehad op niet bevroegde kennis of houding.

4.3 Aanbevelingen

- Onderschat de waarde van traditionele rituelen voor kinderen niet. Veel kinderen vinden de twee minuten stilte het mooiste onderdeel van de herdenking. Wanneer dit ritueel onderdeel van de herdenking is, zorg er dan voor dat het duidelijk is voor de kinderen wanneer dit begint. Structuur en een strakke productieorganisatie is belangrijk en zorgt voor de juiste sfeer van de plechtigheid, wat volgens kinderen heel belangrijk is bij het herdenken.
- Zorg ervoor dat de betekenis van nieuwe rituelen, zoals rituelen die kinderen zelf bedenken, duidelijk is. Het begrijpen van de betekenis van rituelen hangt samen met de waardering voor de herdenking in zijn geheel.
- Vraag waar mogelijk iemand die oorlog heeft meegemaakt om een aansprekend verhaal of getuigenis te geven. Dit kan zowel een oudere zijn die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt, als iemand die een andere oorlog heeft meegemaakt, bijvoorbeeld een militair.
- Focus niet alleen op het geven van een actieve rol aan alle kinderen. Een herdenking wordt door de kinderen meer gewaardeerd wanneer deze duidelijk en begrijpelijk is dan wanneer zij zelf een actieve rol hebben.
- Roep ouders op of stimuleer hen om samen met een kind naar een herdenking te gaan of deze op televisie te bekijken. Hierdoor neemt het draagvlak bij het kind voor herdenken toe maar wordt ook het kennisniveau over de Tweede Wereldoorlog hoger.

4.4 Vervolgonderzoek

Interessant is het om in vervolgonderzoek in detail te kijken naar een specifiek programma, zoals het lesprogramma *Adopteer een Monument* van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Door één programma te bestuderen kan nog beter gekeken worden hoe de aard en uitvoering van specifieke rituelen van invloed zijn op kinderen.

Daarnaast is het belangrijk om door onderzoek meer inzicht te krijgen in de betekenis die kinderen toeschrijven aan herdenken. Waarom vinden kinderen herdenken wel of niet belangrijk? Wat zijn voor hen redenen om te blijven herdenken?

Referenties

- (1) Arzaaj, I., Sodderland, M., & De Regt, S. (2018). *Doelgroepen onderzoek WO2*. Utrecht: Motivaction & Universiteit Utrecht.
- (2) De Regt, S. (2018). *Rituelen WO2: Jongeren en vieren*. Intern onderzoeksrapport. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- (3) Van Berkel, M.L.F. (2018). *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog?* Nijmegen: Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.
- (4) Starratt, G. K., Fredotovic, I., Goodletty, S., & Starratt, C. (2017). Holocaust knowledge and Holocaust education experiences predict citizenship values among US adults. *Journal of Moral Education, 46*(2), 177-194.
- (5) Cowan, P., & Maitles, H. (2009). *Never again!: how the lessons from Auschwitz project impacts on schools in Scotland*. Retrieved from: <http://strathprints.strath.ac.uk/26234/http://strathprints.strath.ac.uk/26234/>.
- (6) Cowan, P., & Maitles, H. (2007). Does addressing prejudice and discrimination through Holocaust education produce better citizens? *Educational Review, 59*(2), 115-130. doi:10.1080/00131910701254858
- (7) Verloop, H.B., Mooren, T., & Boelen, P.A. (2018). *Volgende generaties herdenken. Onderzoeksrapport Deel 1*. Intern onderzoeksrapport. Diemen: Arq Psychotrauma Expert Groep.
- (8) Rando, T.A. (1985). Creating therapeutic rituals in the psychotherapy of the bereaved. *Psychotherapie 22*, 236-240.